

philippine studies

Ateneo de Manila University · Loyola Heights, Quezon City · 1108 Philippines

Ang mga Bagong “Propagandista:” Panulatang Tagalog sa 1900-1941

Amado Hernandez

Philippine Studies vol. 17, no. 2 (1969): 195–219

Copyright © Ateneo de Manila University

Philippine Studies is published by the Ateneo de Manila University. Contents may not be copied or sent via email or other means to multiple sites and posted to a listserv without the copyright holder's written permission. Users may download and print articles for individual, noncommercial use only. However, unless prior permission has been obtained, you may not download an entire issue of a journal, or download multiple copies of articles.

Please contact the publisher for any further use of this work at philstudies@admu.edu.ph.

<http://www.philippinestudies.net>
Fri June 30 13:30:20 2008

Ang Mga Bagong "Propagandista:" Panulatang Tagalog Sa 1900-1941

AMADO HERNANDEZ

PINAGKASUNDUAN namin ni Propesor Lumbera na ang panayam na ito ay sulatin ko't basahin sa Tagalog. Nang una'y naisip ang isang balakid: hindi kakaunti sa mga makikinig ang di bihasa sa Tagalog. Nguni't ang pinagparoonan nami'y walang natutong lumangoy nang hindi lumusong muna sa tubig. Yamang nagbabalak ang Ateneo na makipagkilala nang malapitan sa wika at Panitikang Tagalog, hindi nga kaya ito na ang panahon upang harapin ang pagmumulat at pagsasanay sa wika ng bayan na may tatlum-pung taon nang isa sa tatlong wika ng pamahalaan.

Kaya ipagpaumanhin ninyong huwag akong humingi ng paumanhin na gamitin ngayon ang Tagalog. Tikis akong lumilisiya sa gawi ng mga kagalang-galang na kababayan pagka tumitindig sa ganitong pangkamahalang pagtitipon ay puspos ng pasintabi at pasubali, na ang binibigyang-dii'y ang kani-lang kadahupan sa wika ng bayan sa nasang palitawing "mas magaling" sila sa wika ng dayo, na para bang sila'y anak sa ibang lupalop at hindi sa Pilipinas. Sumapit na ang takdang sandali na ang bawa't taal na Pilipino'y dapat magtaglay ng taas-noong pagmamalaki sa mga tampok na kaangkinan o *identity* ng kanyang bansa—isa rito'y ang sariling wika.

Ang paksang ibinigay sa akin ay "Ang mga bagong propagandista: Ang panulatang Tagalog sapul sa 1900 hanggang 1941" at tinaningan ako ng isang oras. Napakalawak na paksa

sa napakaikling panahon. Bago ako lumunsad sa di-na-magkitang pagitan ng pagtatapos ng Digmaang Amerikano-Pilipino at pagsisimula ng ikalawang Digmaang Pandaigdig, nais ko kayong anyayahan na kilatisin natin ang kahulugan at kaibhan ng “propaganda” at “propagandista” sa panahon nina Rizal at Marcelo H. del Pilar at sa panahong sumunod, nagsimula wala pang sampung taon buhat nang ilibing si Plaridel sa baunan ng mga pulubi sa Barcelona at patagong ilagak ang bangkay ni Rizal sa sementeryo ng Pako.

Nakarekord sa istorya ang buhay at sakit na pinagdaanan ng mga orihinal na propagandistang Pilipino.

Nang bumagsak ang Republika ng Himagsikan at mag-squatter dito ang administrasyon ng Estados Unidos, iba na ang kulay, tunog at tunguhin ng propaganda: ilako sa Pilipino ang *American way of life*—isang pakete ng demokrasya-kapitalistang yangki. At kung paanong may ahas sa alinmang gubat, ang mga bagong propagandista ay mga Pilipino ring intelektuwal.

Ginisa ang Pilipinas sa kanyang sariling mantika sa bisa ng *special relations*.

Ang lagay ng ating baya’y “lumalaon bumubuti, sumasama kaysa rati.” Sa panahong ito ng nagtutunggaling ideolohiya, ng uminit-lumamig na *Cold War*, ng karera sa buwan ng koponan ng mga astronaut *versus* koponan ng mga cosmonaut, sa katakot-takot na propaganda at counter-propaganda, ang unang biktima’y ang katotohanan. Ang mga kasangkapan at paraa’y sarisaring *mass media*, mga ekspertong PR, CIA, *brainwashing* na ang *target* ay ang isip at puso ng mga tao. Lantaran nang ang pinagsasakita’y makagawa ng mga kahima-himalang *image* pagandahin ang pangit, paputiin ang maitim. Ang katotohana’y nagiging kasinungalingan, at bise bersa. Ilang halimbawa: ang krisis sa bigas ay nilutas ng *miracle rice*, nguni’t ang presyo ng bigas ay patuloy na hindi maabot ng mahirap. Wala nang *graft and corruption*, nguni’t hindi nahihinto ang *smuggling* at kalitawlitaw, ang mga pusakal na kaaway ng batas ay kandong ng mga *big shot* sa *Establishment*.

Ang larawan nina Rizal at Plaridel ay nakalagay sa salaping papel na kadalasa'y siyang *password* o kontrasenyas sa kombinasyon ng mga kaaway ng batas at ng mga alagad ng batas. Pagtatakan ba natin kung ang baya'y malitong parang hilong talilong?

Datapwa't hindi ang lahat ay natutulog sa kalaliman ng gabi. Dahil nga riyan, kaya atubili ako na bansagang "propagandista" ang mga manunulat sa ating wika na tulad ng mga apostol ng *La Solidaridad* sila'y taimtim na tanod ng mga kapakanan ng bayang Pilipino. Mahanga, sila'y wastong tawaging *freedom-fighter*, mga kawal ng panulat na makabansa at mapagpalaya.

Ang pinaghihinayangan nating Panahon ng Propaganda na tungod sa pagtatamo ng hustisya sosyal ng mga Pilipino ay nagsapul sa kampanya nina Padre Burgos, Gomez at Zamora na humantong sa pagbitay sa tatlong martir noong Pebrero ng 1872.¹ Ang kalupitang yao'y lubhang nakalagim kay Jose Rizal, na noo'y 11 taong paslit, kaya't ang kanyang *El Filibusterismo* ay inihandog sa kanilang alaala, at minsa'y nasabi niyang kung hindi sa tinurang pangyayari, baka siya'y naging Hesuwita.

Noong 1882 ay inilathala ni Marcelo H. del Pilar ang *Diariang Tagalog*,² isang pahayagang na buntot-pageng panghagupit sa mga prayle at pinunong Kastila, na ang kaimbiha'y hindi na makayang batahin ng mga taongbayan. Ang mga babasahing "Dasalan at Toksohan," "Caiingat Cayo," "Frailocracia en Filipinas" at "La Soberania Monacal" na utang sa kanyang walang pagkatuyong pluma, ay lalong nagpaalab sa pagngingitngit sa kalooban ng mga mamamayan sa isang dako, at sa kabila'y ng pagkapoot sa kanya ng mga Rasputin ng simbahan at pamahalaan.

Umiwas sa mapaghiganting pag-uusig, pagdating sa Espanya, si Del Pilar ay siyang humalili kay Graciano Lopez Jaena sa pag-ugit ng *La Solidaridad*.³ Ang tagapamansag na

¹ Eufronio Alip, *Philippine History* (Manila), p. 322.

² Teodoro Agoncillo, *The Revolt of the Masses* (Quezon City, 1956), p. 22.

³ *La Solidaridad*, salin ni G. Fores-Ganzon (Quezon City), p. vii.

ito na nagpugay ang unang bilang noong ika-15 ng Pebrero, 1889, ay lumalabas sa siyudad ng Barcelona nang makalawa sa isang buwan. Tagatustos ng mga artikulo sina Rizal, ang magkapatid na Juan at Antonio Luna, sina Mariano Ponce, Jose Panganiban, Eduardo de Lete, Pedro Paterno, Isabelo de los Reyes, Dominador Gomez, at ang siyentipikong Aleman na si Dr. Ferdinand Blumentritt. Ang maliit na pulutong na ito'y tinawag na mga "Propagandistang Pilipino." Sila'y nagtalaga ng bigaykayang pagsisikap na maipatalastas nang tuwiran sa mga pamunuan ng Espanya ang mga kasamaan at Kabulukang umiiral sa Pilipinas, humingi ng mga pagbabago't kaluwagan, at iba pang biyayang dapat lasapin ng isang bayang sibilisado.

Dapat liningin, gayonman, na ang ugat ng kilusan ay nasa Pilipinas, ang mga tumutustos ay mga Pilipinong narito at nasa ibang lupain, at ang mga sanhi at hantungan ng mga pakikitalad ay walang iba kundi ang bayang Pilipino.

Kung minsa'y mahirap hatiin ang mga yugto ng Panitikan sa pamamagitan ng panahon o bilang ng mga taon. Ang tatlong siglo sa ilalim ng Espanya ay napakahaba, nguni't tatlong siglong baog sa lantay na panitikan. Liban na sa mga koridong aleluya sa mga santo, sa mga awit ng romanti-simo ng mga supermang kabalyero andante, at sa mga kate-sismo, sindalang ng inahing nangingitlog ng ginto ang mga kathang pampanitikan. Kung mayroon siyang nagawa ay ang pawiin at ipalimot ang katutubong baybayin ng mga tao sa mula, ang kinagisnang pananampalataya, alamat at kaugalian, pagka't sinira, ibinaon at ipinagbawal ng mga mananakop, upang palitan ng dala nilang relihiyon at kabihasan. Sa kabutihangpalad, samantalang sa mga bayan ng Amerika Latina, kabilang ang Mehiko, Brasil at Arhentina, ay naparam ang mga wikang kinamulatan at natabunan ng wikang Kastila at Portuges, sa ating Kapuluan ay namalaging buhay, at hindi nagawang patayin ng ilang sunod na kolonisasyon, ang wika ng bayan na palibhasa'y siyang kaluluwa ng lahi, ay lumikha ng kababalaghan at bagkus pa ngang lumusog, yumaman at naging wikang pambansa. Iya'y isang sagisag ng tigas at tibay ng Diwang Tagalog, o ng Pilipino, at gaya ng

ating kahangahangang mulawin ay hindi tinablan ng anay at ang mga ugat ay nanatiling nakabaon sa dibdib ng kabundukan.

Walang iniwan sa mayamang gintong nadungkal sa masukal na gubat ng mga korido at awit, at ng mga babasahing sinulat ng mga pare, sumipot ang *Florante at Laura* ni Francisco Balagtas noong 1838.⁴ Limampung taon na ang gulang noon ng Sisne ng Panginay. Kaya nasabi namin sa unahan na ang panitikan ay mahirap hatiin sa pamamagitan ng panahon. Ang *Florante* ay *relevant* o may kaugnayan pa rin sa ating kapanahunan, mandi'y pangkasalukuyan, tulad ng *Noli Me Tangere* at *El Filibusterismo* ni Rizal. Sa huling bilang ng *Liwayway*, maaari kayang itanggi na ang tinutukoy at inilalarawan ay ang mga nasasaksihan din natin sa mga araw na ito. Unawain at damahin ang,

Sa loob at labas ng bayan kong sawi⁵
kaliluha'y siyang nangyayaring hari,
kagalinga't bait ay nalulugami
ininis sa hukay ng dusa't pighati.

Ang magandang asal ay ipinupukol
sa laot ng dagat ng kutya't linggatong,
balang magagaling ay ibinabaon
at inilibing nang walang kabaong.

Nguni ay ang lilo't masasamangloob,
sa trono ng puri ay iniluluklok;
at sa balang sukab na may asal hayop,
mabangong incienso ang isinusuob.

Sinong nakadambana sa palasyo ng kapangyarihan ang hindi tatamaan ng batobato sa langit sa ganitong parirala?

Mahigit kang aba sa mapagpunuan⁶
ng hangal na puno at masamang asal,

⁴ Hermenegildo Cruz, *Kun Sino ang Kumatha ng "Florante"* (Manila, 1906).

⁵ Kuha sa Francisco Balagtas, *Florante at Laura*, ed. Philippine Writers' League (Manila, 1941), p. 47.

⁶ *Ibid.*, p. 90.

sapagka't ang haring may hangad sa yaman
ay mariing hampas ng langit sa bayan.

Nagpakilala ng kanyang malalim na katalinuhan, ayon sa palaaral ni Epifanio de los Santos, na ang mga bersong sedisyoso sa *Florante at Laura* ay nabalatkayuan at nailingid sa matalas na pagmamatyag ng mga sensor na Kastila, kaya't si Balagtas ay hindi ginambala at ang kanyang obra maestra ay tinulutang maipalimbag, samantalang si Rizal ay ipinabaril dahil sa kanyang *Noli at Fili*.

Pagkaraang managumpay ang lakas ng sandata, likas nang isunod ang pananakop sa bisa ng wika at kultura. Si Presidente McKinley ay nagtapat na magdamag siyang nanalangin sa Diyos, sa kanyang silid sa White House upang alamin ang kalooban ng langit kung ano ang dapat gawin sa Pilipinas, diumano'y tinagubilinan siya ng Maykapal na hindi maaring iwan ng Amerika ang mga ulilang pulong ito sa Pasi-piko sapagkat "wala silang kayang mamahala sa sarili."

Sa sandakot na sirkulo ng mga Pilipinong humahanap ng damay at sa kalakhang bahagi ng mga Pilipinong mapaniwalain, ang "sagot" ni Diyos kay McKinley ay saksi na ang pagparito ng Amerika'y sadyang iginuhit ng Tadhana.⁸ Kapagkaraka'y pinihit ng mga opurtunistang intelektuwal ang kanilang mga paa, at bingi sa pagsamo ni Presidente Aguinaldo na higpitan ang pakikihamok at pagtatanggol laban sa hukbo ng Estados Unidos, ay dali-dali pa ngang tinalikdan nila ang usapin ng bayan at kumabit sa mga Kano. Ang kawawalang Aguinaldo at ang Republika ay mistulang tinakaran sa likod ng balaraw ng kataksilan ng kanyang mga dating ministro at konsehero.

Noong ika-15 ng Mayo, 1899, si Trinidad Pardo de Tavera, aligihang intelektuwal at kagawad ng Kongreso sa Malolos, ay naglathala ng *La Democracia* at nagpakawala ng ganitong editorial⁹:

⁷ Ignacio Manlapaz, "Filipino Drama: a Sketch," *Philippine Magazine* (November 1931).

⁸ C. S. Olcott, *The Life of William McKinley*, II, p. 109.

⁹ Teodoro Agoncillo, *Malolos, the Crisis of the Republic* (Quezon City), p. 564.

Tinitiyak ng Schurman Commission sa bayang Pilipino ang mabuting hangarin at damdaming fraternal na iniuukol sa kanila ng Presidente ng Estados Unidos at ng bayang Amerikano. Sinabi rin ng Komisyon na ang misyong Amerikano ay naglalayong mapanagutan ang kabutihang, kasaganaan at kaligayahan ng bayang Pilipino, gayondin ang kanyang kadakilaan, upang magkaroon ng marangal na kalagayan sa piling ng mga lalong bihasa sa daigdig. Ang ganyang mga layunin at pangakong matayog na taimtim na ginawa ay hindi dapat waling-bahala ng mga tao ng kapuluang ito sa isang panahong katulad nito sa kanilang kasaysayan. Samakatwid, dumating ang panahon na ang bayang Pilipino ay dapat magkaisang lahat upang sa ilalim ng pangakong kalayaan at katarungan ay mawakasan ang kawalan ng pagpaparaya at pagtitiwala, at tayo'y muling lumaspang ng mga batas na kapayapaan, yaong magandang kapayapaan na kung wala ay wala rin naman maaaring gawin at asahan. Naniniwala kami sa matatayog na layunin ng bayang Amerikano at dinirinig namin ang panawagan ng Komisyon. Iminumungkahi nitong *La Democracia* na sila'y ating tulungan upang ang mga makatwirang adhika ng ating bagong bansa ay matupad.

Idinagdag ni Pardo de Tavera noong 1901 ang sumusunod:¹⁰

Pagkatatag ng kapayapaan, ang lahat ng ating pagsisikap ay patungo sa Amerikanisasyon ng ating sarili; ang kaalaman sa wikang Ingles ay palaganapin at gawing pangkalahatan sa Pilipinas, nang upang sa pamamagitan niya'y makapangyari sa atin ang espiritung Amerikano, at sa gayo'y gamitin ang kanyang mga simulain, ang kanyang mga kaugalian sa pamamayan, at ang kanyang pambihirang sibilisasyon, upang maging ganap at radikal.

Malamang kaysa hindi na si Pardo de Tavera ay nag-sasalita sa pangalan ng mga intelektuwal at masalaping Pilipino. Pagka't isang kuyog sila o isang tuhog sa matuling pagbaligtad. Siya, ang mga Legarda, Paterno, Arellano, Araneta, Buencamino at ibang kabalahibo, ito ring kawang ito ang di tuwirang tinurol ni Propesor Teodoro Agoncillo sa kanyang *Malolos, the Crisis of the Republic* na siyang may lalang sa kalunos-lunos na alitan ni Aguinaldo at ni Luna, at sa huli'y ng sawingpalad na alitan ni Aguinaldo at ni Mabini. Kung gugunitaing si Pardo de Tavera ay kabilang sa mga orihinal na propagandista sa Espanya, na lahat halos ng kan-

¹⁰ Renato Constantino, *The Filipinos in the Philippines* (Manila), p. 4.

yang kasamahan ay nagbuwis ng buhay, bilang tahasang paninindigan sa mga simulain at mithiing niyakap at ipinaglaban, ay malulurok ang pagkabalisaawsawin ng ibang intelektuwal.

Pinangatawanan ng Estados Unidos ang agresyon na kumasangkapan sa wikang Ingles at kulturang kanluranin. Nang makitang sahol ang mga unang guro sa Ingles na dinampot sa mga sundalo, lulan ng *USS Thomas* noong 1901, 600 *American teachers* ang umahon sa Maynila. Kagyat na ikinalat sila sa mga paaralangbayan sa Kapuluan. Nagpadala ng mga pensiyonadong Pilipino upang magpadalubhasa sa Ingles at maging loro ng kultura at buhay-Amerikano. Idinagsa rito ang mga *textbook*, tambak ng libro at babasahing Ingles na akda ng mga Kano ukol sa panitikan, istorya, biograpiya, heograpiya, etcetera, na pawang nagtatampok at nagbubunyi sa mga bayani, pantas, manunuklas, milyonaryo, makata't manunulat ng Estados Unidos, gayon din sa mga likha, produkto't kalakal, at bala nang paninda't lakong *made in USA*. Walang pangalawa ang Amerikano sa propaganda ng kanyang sarili. Sa kabilang dako'y ipinagbawal sa mga batang nag-aaral ang pagsasalita at pag-uusap sa kanilang sariling wika sa loob ng klase at bakuran ng eskuwelahan. Sa kanilang kamuraan ay ginawa nang preso ng wikang Ingles.

Ang ganitong pananalakay at pagbihag sa isip ng mga Pilipino ay binatikos ng mga anti-imperyalis sa Amerika. Si Jacob Gould Schurman, chairman ng unang komisyong nagsiyasat dito, ay hindi sang-ayon sa patakaran na sapilitang pandayin sa Ingles ang dila ng buong bayang nilupig sa digmaan,¹¹ na makapal pa ang ayaw magsalong ng sandata sa mga liblib na kuta, kasakdalang ipintang mga bandolero sa halip na mga anak ng bayang tumututol sa pang-aalipin. Datapwa't ipinakita ng Amerika ang kanyang di mababaling kapangyarihan at kapasyahan sa iba't ibang paraan. Ipinatapon o ibinilanggo ang mga lider Pilipinong tumangging humalik sa kanyang bandila, kabilang sina Mabini, Ricarte at

¹¹ R. Hayden, *The Philippines, A Study in National Development* p. 592.

Heneral Hizon, ibinawal sa pasimula ang malayang lapiang politiko at anomang kilusan sa pagsasarili. Ang tanging may O.K. ay ang Partido Federal na binuo ng mga dating intelektuwal na ang hangad ay *annexation* o ikabit ang Pilipinas sa asintos ni Uncle Sam. Kunwa'y balot ng sutla ang kamay na bakal ng paniniil.

Noon pang 1604, sinabi ng misyonerong si Padre Pedro Chirino na "kahi't may iba-ibang wika sa Pilipinas ay lubhang magkakawangki kaya maaaring maintindihan at salitain sa loob ng ilang araw."¹²

Bukod sa mga sanhing nabanggit na, ang kadahilanang pangkabuhayan sa panig ng Pilipino ay naging batobalani sa pag-aaral ng Ingles. Sinomang may bahagyang kabatiran sa wikang ito at matunog sumagot nang "Yes, sir" ay hindi madedehado sa pagkita ng hanapbuhay sa mga tanggapan ng pamahalaan, ng bahaykalakal, at ang himpilang militar at nabal ng Estados Unidos. Naging palakad ng Administrasyon hanggang sa panahon ng *Commonwealth* at Republika, na ang pasaporte o "sesame" sa pinto ng Burokrasya ay ang serti-piko ng Serbisyo Sibil na lahat ng pagsusulit ay ginagawa sa wika ni Shakespeare. Ang mga walang muwang sa Ingles ay tagawalis ng kalsada at tagalinis ng kanal.

Lalong naging mabisa ang pananakop sa wika, sining at kultura nang dito'y ilaganap ng Hollywood ang sinematograpo na sinundan ng pelikulang talkies, pagkuwa'y ng radyo, at nitong huli'y ng telebisyon. Ang sarsuwelang Tagalog at ibang mga palabas-dulaan at panoorin sa tanghalan ay iniwan ng dating makapal na suking nahumaling sa mga bagong libangan. Ganyan din ang sinapit na kapalaran ng mga sariiling tugtugin, awitin at sayaw.

Nagtirik na ng krus ng "Requiescat in pace" sa puntod ng kilusang repormista pagkatapos ng dalawang bugso ng pakikibaka. Sinunog na ng kabayanihang Pilipino ang matandang tulay ng kolonyalismo. Kahi't masakit na inaapula ng mga unang gobernador militar at sibil ang apoy ng nasyonalismo, sila'y napilitang magpahayag na "Ang Pilipinas ay para sa mga Pilipino."¹² Hindi iyon ang talagang palatun-

¹² *Ibid.*, p. 583.

tunan nila sa pagsasamahan ng dalawang bansa na ibinunyag sa kabila ng lahat, na *blackmail* ng parity na kinakailangang isingit sa ating Saligangbatas, nguni't kanilang nasukat na ang Pilipinisasyon ay siya lamang maaaring sang-ayunan at tanggapin ng mga Pilipino.

Natiklop na nga ang mga dahon ng *La Solidaridad* at ang pagtunghay sa kanya ng bagong henerasyon ay upang hangaan ang alindog ng katotohanan na hindi ang lahat ay natulog nang mahimbing sa kalaliman ng gabi ng ating kahapon. Binanggit na sa unahan ang pagsilang ng ibang edisyon ng mga propagandista, oo nga't mga Pilipino rin, ay iba at malayo sa mga propagandista-repormista ng *La Solidaridad*. Sina Rizal, Del Pilar, Lopez Jaena ay ganap na anti-prayle at lubos na pro-Pilipino. Sina Bonifacio at Jacinto ay taha-sang anti-prayle at walang pasubaling rebolusyonista. Ang mga propagandistang sumulpot bago pa lumagpak si Aguinaldo noon 1901 at ang kanilang mga kampon, nang sa Malakanyang ay namumugad na ang agilang mandaragit, ay pikit-matang pro-Amerika na ang maingay na isloga'y "Ang kabutihan ng Estados Unidos ay kabutihan ng Pilipinas." Malitanag na hindi sila ang mga tagapagmana ng isang marangal na tradisyon. Si Uncle Sam ay malimit ihambing kay Shylock, subali't hindi maikakaila na marunong siyang magbigay-pala sa kanyang mga ahente at tagatugtog ng tambol.

Ang Katipunan, ang dalawang matapang na pakikihamok ng bayan at ang kanyang magigiting na bayani, ang kanilang mga tula, lathala at talumpati, ay siyang simbolo ng bagong tradisyon ng nasyonalismong Pilipino. Sila ang matining na batis na sinalukan ng inspirasyon at ng katotohanan ng iba't ibang kilusang makabansa, sa larangan ng politika at paggawa, ng peryodismo at panitikan.

Nang alisin ang sagka sa mga karapatang konstitusyonal ng Pilipino, halos panabay ang pagbabangon ng partido politikong makabansa, ng kaisahan ng mga anakpawis, ng samahan ng mga manunulat, ng mga peryodikong tagalog na tagapamansag ng kalayaan at pagkakapantay. Sukat makatawag ng pansin na ang mga kilusan at gawaing ito, kung sa malas ay hiwa-hiwalay, nguni't sama-sama ring kaparis ng mga agos

ng ilog na patungo sa iisang pangkalahatang hantungan. Ang lapiang politiko'y sa pagsasarili ng bansa, ang kaisahan ng mga anakpawis ay sa katubusan at laya sa pamumuhat at pagsasapi-sapi, ang samahan ng mga manunulat ay sa pagbuo ng isang wikang pambansa at pagtatayo ng sariling gusali ng panitika't kalinangan, at ang mga pahayagan ay sa pagbandila ng katotohana't kalayaan sa pagsasalita.

Kung tutuusin, noon pa'y iwinasiwas na ng mga makabansang Pilipino ang doktrina ng *Four Freedoms* kalahating siglo ang kaunahan sa pangako ni Franklin Roosevelt noong Ikalawang Digmaang Pandaigdig.

Ang panimulang Partido Nacionalista ay itinatag sa imprenta sa daang Gunao, Kiyapo, noong 1901.¹³ Ang mga punador ay mga peryodista, lider obrero at beterano ng himagsikan. Karamiha'y galing sa klase medya, nangunguna sina Pascual Poblete, Lope K. Santos, Santiago Alvarez, Francisco Carreon, Aguedo del Rosario at Pio H. Santos. Huwag kayong magitla, nguni't dumalo si Heneral Macario Sakay. Nang magwagi sa unang eleksiyon noong 1907, ang Partido Nacionalista ay naging Gran Partido Nacionalista, at pumasok na ang mga lapulapu at apahap.

Ang kauna-unahang unyong manggagawa ay itinayo noong Pebrero ng 1902, na ang nahalal na pangulo ay si Isabelo de los Reyes. Ipinagdiwang sa Maynila ang Unang Araw ng Mayo, bilang Pasko ng Paggawa, noong 1903, na siyang kauna-unahan sa buong Asya. Sa isang pamahayag, ang liwasan sa tapat ng Malakanyang ay pinamagatang Plaza Anti-Imperyalista.

Nang mga araw ding yaon ay nagbuklod ang mga litaw na makata, mangangatha, mandudula at peryodista sa Samahang Mananagalog. Ibinunsod nila ang kilusan sa wikang pambansa.

Noon pang 1899, ika-15 ng Hunyo, isang taong pagkaraang maipahayag sa Kawit, Kabite, ang kasarinlan ng Pilipinas, ang walang pagod na Pascual Poblete ay naglathala ng paha-

¹³ Teodoro Agoncillo, *Philippine History*, p. 275.

yagang *Kapatid ng Bayan*, na makabansa at mapanghimagsik. Ang malaking balita sa unang pahina ay isang editorial.¹⁴ Ani Poblete:

Nabucsan sa iyo, Bayang Filipino, niyong unang araw ng Mayo ng 1898, ang pintuan ng bilanguan, nawasac at nagcapisangpisang ang mabigat na tanicalang bacal sa iyong pagcaalipin, at sa iyo'y sumicat ang masayang liwanag ng Kalayaan.

Tulad ng isang bayaning nag-iibayo ang tapang habang nasusugatan, ang *Kapatid ng Bayan* ay nabuhay na parang batibot na sundalo ng kalayaan hanggang noong Septiembre ng 1903.

Ang *Muling Pagsilang*¹⁵ kasambahay ng walang kamatayang *El Renacimiento*,¹⁶ ay inilathala noong 1902 sa pamahala ni Lope K. Santos. Ang pahayagang Tagalog at ang pahayagang Kastila ay magkasuno sa isang pangasiwaan, na ang manadyer ay ang makabayang Don Martin Ocampo. Ang Editor ng *El Renacimiento* ay ang eskolar na Teodoro M. Kalaw, na noo'y isa nang abogado. Dahil sa pangulong-tudling na "Aves de Rapiña,"¹⁷ na naglalarawan ng malulubhang pagsa-samantala sa katungkulan ng isang mataas na pinuno ng administrasyong Amerikano, sina Kalaw at Ocampo ay isinakdal sa libelo ng noo'y Komisyonado Dean C. Worcester. Kung sa mga araw na ito ng maluwa na pamamahayag, ang usapi'y baka mapawangis lamang sa unos sa isang basong tubig. Datapwa't palibhasa'y lagi nang nakatuon sa kalayaan sa pag-sasalita at pamamahayag ang tabak ni Damocles, kaya ang dalawang peryodista'y naparusahan ng pagkabilanggo at multa. Ang palimbagan at mga ari-arian ng *El Renacimiento* at *Muling Pagsilang* ay naimbargo bilang bayadpinsala kay Mr. Worcester, salamat at ang pagkapiit sa bilanguan ay ipinatawad ng bagong maka-pilipinong Gobernador Heneral, si Francis Burton Harrison.¹⁸

¹⁴ A. K. Abad, *Heneral Macario L. Sakay*, p. 5.

¹⁵ Panayam ni J. Esperanza Cruz, *Ang Pahayagang Tagalog* (Suriang ng Wikang Pambansa, No. 6, Nobyembre 1938).

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ T. M. Kalaw, *El proceso de El Renacimiento* (polyeto).

¹⁸ Editorial ng *El Renacimiento* na sinulat ni Fidel Reyes sa Kastila.

Isa sa mga pahayagang karapat-dapat sa talaang pandangal ay ang *Balagtas* na inilathala nang makalawa sambuwan ng Unyon ng mga Tipograpo, Litograpo at Enkuwaderbador, at pinamahalaan ni Hermenegildo Cruz. Halos buhay-alamang sa singkad na sampung taon, mabuway sa pananalapi nguni't may espiritung kagulat-gulat ang mga editoryal ng *Balagtas* ay nagdulot ng sariwang simoy at mainit na sikat ng araw sa kilusan ng mga manggagawa. Narito ang isa niyang mapanlabang editoryal:¹⁹

Lubos ang paniwala namin na ang katubusan ng mga manggagawa ay di makakamtan, magpakailan pa man, sa pamamagitan ng isang pamahalaan kahi't na ang pamahalaang ito'y sarili na natin. Sa tahasang sabi: Magsarili man ang bayan natin, kaming maralita'y di rin matutubos sa kahirapang kinalulugmukan, gaya ng kapangyarihan niyang walang pakundangang Puhunan na di maaaring masugpo ng alin mang pamahalaan—maging ng tinatawag na *democracia* o hindi man—maliban na lamang kung sasadyain ang pagsinsay sa kanya ring palatuntunang nagkakabisa dahil sa puhunan din.

Dinaliri sa ibang editoryal ng *Balagtas* ang mga "cuestion social" at sinabing bago gumamit ng punglo ay "sa mga isip at puso kinakailangang gawin muna ang pagbabago."

Ang *Muling Pagsilang* na napanganyaya sa usapan sa hukuman ay maging *Taliba*²⁰ noong 1910 at ang bagong patnugot ay si Faustino Aguilar, litaw na mangangatha at makamanggagawa. Nang taon ding yaon ay inilathala ng Partido Nacionalista ang *Ang Mithi*²⁰ upang maging tagapamansag na pampolitika, at ang unang nanungkulang editor ay si Hermenegildo Cruz.

Sinimulan ko sa mga peryodiko at peryodista ang pagtalakay sa Panulatang Tagalog sa pagsasapul ng kapangyarihang Amerikano, sapagka't ang mga pahayagan noo'y tunay na sandata ng bayan at ang tungkuling peryodista ay isang apostolado. Maliit ang puhunan ng mga pahayagan palibhasa'y "peryodiko ng mga peryodista"; wala pa ang *Big Business*, sindikato at *mass media*. Kahabag-habag ang sahurang ng mga peryodista, at kulang na nga'y mapalad kung tanggapin

¹⁹ J. Esperanza Cruz, *op. cit.*

²⁰ *Ibid.*

sa takdang araw. Ang sahod ni Kalaw sa pagka-editor ng *El Renacimiento* ay ₱80 sambuwan,²¹ at higit pang mababa ang sa mga tauhan ng pahayagang Tagalog. Nguni't sila'y dedikado at kasangkot, buhos ang loob sa kanilang misyon, matapang at matalino. Gayonman, ang kanilang pluma na walang takot ni pagtatangi ay hindi maaaring bilhin na paris ng manikin o robot sa isang basar. Kaya kasabihan noong walang yumayaman sa mga peryodista't manunulat, kasabihang ngayo'y pinagtatawanan ng di iilang kolumnista.

Kakatuwa ang kombinasyon o mga kawil ng katangian sa katauhan ng mga orihinal na peryodistang Tagalog. Hindi pambihirang mapisan sa isang mamamahayag ang pagka-mangangatha (makata o nobelista) at pagka-obrerista. Halimbawa'y si Lope K. Santos, autor ng balitang *Banaag at Sikat* sa gulang na 25 taon, editor, at paladin ng kilusang anakpawis; si Faustino Aguilar, kumatha ng mga nobelang *Pinaglahuan* at *Busabos ng Palad*, na kapwa may kinalaman sa mga suliraning panlipunan, editor, at naging Pangalawang Kalihim ng Paggawa; Hermenegildo Cruz, sumulat ng "Kung Sino ang Kumatha ng Florante at Laura" noong 1906 na siyang pinakamahusay na biograpiya ng makatang Francisco Balagtas.

Hindi rin naman dapat kaligtaan sa mga peryodista't autor ang Panulatang Tagalog ang mga sumusunod.

Valeriano Hernandez Peña, kumatha ng *Nena at Neneng*, kaunaunahang nobelang Tagalog, na naglarawan ng kagandahan ng mga kinamulang ugali, ng katapatan at kaspagan ng mga dalagang lalawiganin. Sumulat din si Tandang Anong ng "Buhay-Maynila" na ang tugmang satiriko-sarkastiko.

Patricio Mariano, makata, nobelista at mandudula. Ang kanyang tulang-kasaysayan na "Mga Anak-Dalita" ay ukol sa mga kaapihan ng isang pamilyang mahirap. Si Mariano ang nagsalin ng *Noli Me Tangere* na nilimbag noong 1912 at ng *El Filibusterismo* noong 1914, nang hindi siya tumanggap ng bayad ni gantimpala.

²¹ Paunang salita ni Pura Villanueva Kalaw sa "El Proceso de *El Renacimiento*."

Iñigo Ed. Regalado, makata, linguwista, at autor ng nobelang *Sampagitang Walang Bango*. Nagkaroon ng ilang edisyon ang kathang ito na nagbilad ng kabulukan sa alta sosyedad, na diumano'y naging sarhi ng pagpapatiwakal ng isang tanyag na aristokrata.

Carlos Ronquillo, manghihimagsik na kasama ni Aguinaldo sa Biak-na-Bato at sa Hongkong, editor, kritikong sumulat ng *Bagong Buhay* na isang mahalagang kartilya ng mga nabubuhay sa pagpapatulo ng pawis.

Jose Corazon de Jesus (Huseng Batute), makata, hari ng Balagtasán, at mambubuhay-maynila. Para sa layunin ng panayam na ito, hindi ang mga tulang liriko na ipinagtamo niya ng sagisag na *Makata ng Pagibig* ang rekomendasyon sa talaang ito, kundi ang kanyang pitak na pang-arawaraw, sa maraming taon, na napanood ng mga mambabasa ang walang katapusang parada ng mga karikatura ng mga maginoo ng pamahalaan, ng mga bagong Kabisang Tiago, Doña Victorina, etcetera. Minsa'y pinarusahan siya ng hukuman sa libelo, nang hagupitin niya ang isang maestrang Amerikana sa Tugegaraw na humalay sa bandilang Pilipino.

Rosauro Almario, nobelista, editor, kritiko at polemistang kinagulatan sa kanyang sariling estilo at sa pagkasatiriko. Ang "Mga Anak Bukid" na nilimbag noong 1911 ay isa sa apat o limang katha niya na inilathala ng Samahang Aklatang Bayan. Patnugot ng *La Opinion* (Kastila) at *Pagkakaisa* (Tagalog), si Almario ay naging pangulo ng Hunta Munisipal ng Maynila, at minsa'y ipinatapon ng hukuman sa labas ng siyudad nang siya'y hatulan sa matitinding tuligsa kay Gobernador Heneral Wood. Maaalalang si Wood ay pinag-aklasan ng Gabinete ng Pilipino nang magkabangga sila ni Manuel Quezon, bunga ng makabayang paninindigan nina Kalihim Jose P. Laurel at Teodoro Kalaw.

Nang bumalik si Almario sa Maynila buhat sa tapunan, siya'y nagpatuloy sa pagka-editor at nahalal na pangulo ng Hunta Munisipal. Sa pangunguna ni Carlos P. Romulo, noo'y punong editor ng mga Pahayagang DMHM, ang bayan-bayan ng mga peryodista ay naghandog kay Almario ng isang

parangal ng pagkilala at pagpapahalaga. Sa *La Opinion* ay kasama ni Almario ang makatang Fernando Ma. Guerrero at sa *Pagkakaisa* ay sina Lope K. Santos at Benigno Ramos. Si Benigno Ramos ang nang malaula'y nagtatag at naging supremo ng Lapiang Sakdalista.

Marahil nga'y hindi nagkataon lamang na ang mga bati-kang peryodista ay siya pa ring mga pambatong nobelista sa ating wika, at sa kanilang panaho'y siya pa ring mga piling patnubay ng kilusan ng mga obrero. Mapapansin ang mga taon ng kanilang pamamayani at pagiging mabunga, sapul noong 1900 hanggang sa dalawang unang dekada ng Siglo XX.

Malimit sabihin bukal ang pagka-makata ng isang makata. Subali't ang pagka-peryodista, pagka-nobelista at pagka-obrerista ay mga katangiang hindi nakakamtan nang biglaan sa simbuyo ng isang inspirasyon, manapa'y ng matyagang paghahanda at pagsasanay, bukod sa mayamang karanasan at subok na pagkakilala sa mga bagay-bagay na nasasangkot at sasangkutan. Samakatwid, ang kanilang kamalayang panlipunan, pangkabuhayan at pambayan, ay bunga na nga ng tuwirang pakikilahok at malasakit sa mga suliraning inuusig o ipinagtatanggol ng kanilang mga panulat.

Maaaring limot na o tikis nang nililimot na mayroon na tayong mga dula bago pa ang mga banyaga'y tangayin ng habagat sa ating dalampasigan. Ang mga sayaw at *pageant* ng Bayanihan at Filipinescas na umaani ng mainit na palakpakan dito at sa mga sentro ng kultura sa ibang lupain ay hango sa mga katutubong sayaw na bahagi ng mga dula ng iba-ibang lipi at purok sa Kapuluan. Nitong huli'y binubuhay ang Moromoro at duplo, Balagtasang at musikong-bumbong. Sa isang pagtatanghal sa *Gridiron Night* ng National Press Club ay napanood ng mga panauhing bumayad nang tig-₱50 na kahanga-hanga si Haring Ferdinand at si Reyna Imelda sa papel sa Moromoro. Lagi nang ang dulang may tugtugi't awit ay tampok na bilang sa mga pagdiriwang noon, at nababanggit pa rin ang isang drama ni Balagtas na pitong gabing sunod na hindi pinagsawaan ng tao sa Udyong, Bataan. Sa isang salaysay sa *Noli* ay iniulat ni Rizal ang

kasabikan ng publiko sa komedya ng isang samahan sa Tundo sa bisperas ng pistangbayan.

Pagkatapos ng digmaang Amerikan-Pilipino ay naging bukabibig ang isang dulaan na hindi na panlibangan lamang, at hindi na propaganda ng relihiyon. Ang mga mandudulang Tagalog ay sumulat at nagtanghal ng mga dulang mapaghi-magsik, na naglalahad ng tunay na damdaming Pilipino na kung tayo ma'y nalupig sa lakas ng armas ay hindi sumuko ni nanlamig ang pagibig ng bayan sa kalayaan.

Si Juan Abad, beterano ng himagsikang hindi nagtiklop ng tuhod, ay siyang unang sumulat ng dula na binintangang sedisyoso. Ang kanyang *Tanikalang Ginto*²² ay itinanghal sa Teatro Libertad noong ika-7 ng Hulyo, 1902. Nagbuntot ng di biru-birong alingasngas at ligamgam. Ang mga tiktik ng gobyerno Amerikano na may mga matang-lawin at pang-amoy ng *shepherd dog* ay kumilos noon din at dinakip ang mandudula. Dinaliri ng mga tagausig na may nakakubling sedisyon sa simbolismo ng *Tanikalang Ginto* nguni't, sa wakas ay pinawalangsala si Juan Abad.

Higit na malungkot ang naging kapalaran ni Aurelio Tolentino nang itanghal sa Teatro Libertad din ang kanyang napabantog na dulang *Kahapon, Ngayon at Bukas*.²² Hinuli siya at ikinulong sa lumang Bilibid nang maraming araw. Isang Kapampangang dalubhasa sa Tagalog, si Tolentino ay nagtanghal din ng ilang maalab na dula sa wika ni Crisot, nguni't marahil ay hindi nasubaybayan ni naintindihan ng mga ahente ng gobyerno. Ngayong nagpapanibagong sigla ang Dulaang Tagalog, baka muling mapanood ng madla ang makasaysayang *Kahapon, Ngayon at Bukas, Tanikalang Ginto* at iba pa kundi sa Raha Sulayman Theater sa Fort Santiago ay sa National Theatre ng First Lady sa Roxas Boulevard. Huwag sabihing nilipasan na ng panahon ang mga dulang ito, sapagka't kung tutuusin ay walang radikal na pagbabago ang panahon at kalagayan, liban sa pagiging milyonaryo ng mga politiko, sa buhok at damit ng mga babae, sa

²²Jose Ma. Rivera, *Mga Manunulat sa Wikang Tagalog* (polyeto ng SWP, No. 10).

paghuwad ng mga *teenager* sa gangsterismo ng mga pelikula ng Hollywood, subali't tanggalin ang barnis na artipisyal at lalabas na ang bayang ito'y patuloy na nakagapos sa tanikalang ginto, ang kaningningan ng Kahapon ay pinapawi ng di madalumat na Ngayon, at kung ang mga pangyayaring naganap ang pagbabatayan ay huhulaang sinungaling ang pangako na ang bansa'y pasulong bukas sa kanyang kadakilaan.

Si Don Pascual Poblete, na isang uliraning patriota at utak na lubhang proplipiko, bukod sa pagiging ama ng Pahayagang Tagalog, ay isa rin namang mahusay na mandudula. Ang kanyang *Pagibig sa Tinubuang Lupa*²³ ay lumikha ng madulang tagpo nang unang ilabas sa Maynila. Nang mga sandaling itinataas ng isang aktor ang bandilang Pilipino, bigla siyang sinunggaban ng isang nagngangalang Kapitan Lara ng Pulisya, sinambilat ang watawat, at ang autor Poblete ay kinaladkad sa piitan nang walang iniwan sa isang salarin.

Datapwa't ang mga paghihigpit at pag-uusig ay hindi nakasira ng loob ng matatapang na kawal ng panulat, bagkus ang kabalasikan ng mga maykapangyarihan ay nagsilbing anyayang pampasigla upang sila'y kumatha at magtanghal ng mga dramang nasyonalista at anti-kolonyal. Ang damdamingbayan ay ipinakikilala ng tangkilik ng mga nanonood. Nagkasunud-sunod ang mga dulang pinaglangkapan ng sining at politika. Itinanghal ni Tomas Remigio ang *Malaya*, ni Juan Matapang Cruz ang *Hindi Ako Patay* at ni Dr. Ambrosio Guzman ang *Mga Karaniwang Ugali*.

Paglipas ng yugtong ito ay namayani na ang mga sarsuwela na ang paksa'y ang buhay-buhay na napapanahon, mga kasagwaan ng alta sosyedad, sigalot ng mayroon at wala, pagbabalikwas ng uring dukha laban sa mga uldog. Umani ng matunog na pangalan at kariwasaan si Severino Reyes sa kanyang sarsuwela ng *Walang Sugat*²⁴ at si Hermogenes Ilagan sa *Dalagang Bukid*. Ang *Dalagang Bukid* na mahigit sa isang libong ulit na naubos ang tiket sa takilya sa mahabang-

²³ Jose Ma. Rivera, *Mga Manunulat sa Wikang Tagalog* (polyeto ng Surian ng Wikang Pambansa, no. 10).

²⁴ Severino Reyes, *Ang Dulang Tagalog* (Surian ng Wikang Pambansa, no. 2).

peregrinasyon sa Maynila, sa mga lalawigan at hanggang sa mga baryo, ay nilapatan ng tugtuging nakatitinag ng gurong Leon Ignacio, at ang pangunang tala sa maraming taon ng kanyang pagtatanghal ay si Atang de la Rama, na pinutungan ng taguring Mutya ng Dulaang Tagalog at Reyna ng Kundiman. Sa bokabularyo klasiko ng teatro, ang dulang hindi trahedya ay klasipikadong komedya. Kaya ang sarsuwela na mana sa Kastila at siyang sumunod sa mga dulang makabansa't mapaghimagsik ay siyang tinatawag ng mga Pranses na "comédie larmoyante."

Sa aming paglalakbay sa China noong 1966, napanood namin ang mga lalong popular na opera, sarsuwela at dramang Intsik. Pulos na rebolusyonaryo, pati ng tugtugin at kilos ng mga aktor, ukol sa pakikidigma sa Hapon at Estados Unidos, sa paggugupo ng feudalismo sa Kaintsikan at ng imperyalismo sa Asya. Diyan kabilang ang kanilang *The Red Lantern*, *The White Haired Girl* at ang kolosal na *The East is Red*, kahalintulad ng balitang *Peking Duck*, tuwi na'y siyang kalutong kultural na handa sa mga panauhin ng Pulahang China. Ang mga dulang ito ay nagpasariwa sa aking alaala ng ating *Tanikalang Ginto*, *Kahapon*, *Ngayon at Bukas*, na noong araw ay hinahadlangan ang pagtatanghal at ginagambala ng pulisya ang mga autor. Naisip ko ang agwat na lupa't langit ng isang bansang malaya at ng isang bayang bitbit sa tainga ng iba.

Mapagsisiya na kung hinggil sa "social awareness" at "political consciousness" (mga kamalayang panlipunan at pambayan), ang alamat ng ating dulaan ay hindi mapagma-malakhan ng ibang mga sangay ng Panitikan.

Umikli ang maligoy na landas sa karagatan nang mabukusan ang Suez Canal noong 1859-69 at napawi ang kabagalan ng pagdating sa Dulong Silangan ng mga babasahin at kaisipang progresibo. Gayonman, hindi ang Rebolusyon Industriyal sa Inglatera bago matapos ang Siglo XVIII ni ang doktrina ng Communist Manifesto na laganap na sa Europa sa kalagitnaan ng Siglo XIX ang mga pakpak na naglipad sa

Pilipinas ng mga simulaing sosyalista. Anak ng Vigan, Ilocos Sur, ang naging Promiteong kayumanggi. Siya'y si Isabelo de los Reyes. Tumuklas ng dunong sa mga paaralang relihiyoso ng San Juan de Letran at Sto. Tomas, naging rebelde na sa gulang na 33 taon ay nakakulong sa kilabot na kastilyo ng Montjuich sa Barcelona, bilang isang "mapanganib na rebolusyonistang taksil sa Espanya." Hindi madalumang ang mga pagkakahidwaang nagsanib sa kanyang katangi-tanging katauhan. Habang nasa bilangguan kinapiitan din ni Dr. Rizal, nakasama ni De los Reyes at nakatalamitang ang mga politikong Kastila—mga anarkista, sindikalista, republikano, sosyalista at komunista, at mga kilabot na kalaban ng monarkiya at iglesya. Kaya nang lumaya at bumalik sa Pilipinas, uwi niya ang mga radikal na idea. Nagtatag at nangulo sa Union Obrera Democratica, panganay na kalipunang manggagawa sa bansang ito noong Pebrero ng 1902; ng Iglesia Filipina Independiente nang Agosto nang taon ding yaon. Ang mga kasapi ng Union Obrera Democratica ay siyang nagdaos ng unang pagbubunyi sa Unang Araw ng Mayo sa Dulong Silangan, samantalang ang nagsasariling Simbahang Pilipino ay nakaagaw ng libu-libong alagad ng Iglesia Catolica Romana sa sumunod na 20 taon. Isa sa mga makahulugang hakbang ni Gregorio Aglipay na siyang nahirang na ktt. obispo ay kinonsagrang mga santo ang tatlong pareng martir (GOMBURZA), at si Jose Rizal.

Parang nagbabaga ang klima at kumukulo ang hininga ng sambayanan. Kung sa malas ay patay na ang apoy ng digmaan, ang lagablab at ningas ay naglalatang pa rin sa puso ng maraming Pilipino. Ganyan ang kalagayan nang simulang sulatin ni Lope K. Santos ang kanyang monumental na nobelang *Banaag at Sikat*. Araw-araw, dalawang taong pinagtiyagaan ni Lope ang sulat-kamay,—tagpo, banghay at kabanata—at bawa't masulat niya sa isang araw ay inilalabas sa *Muling Pagsilang* nang araw ding yaon. Pagkabuo ng nobela, sa kahilingan ng mga kapisanang manggagawa, lalo na yaong mga hindi nakabasa, nagpalimbag si Lope sa McCullough Company nang 10,000 sipi, sa papel na satinado, at sa gugol

na 50 sentimos lamang ang bawa't sipi. Nguni't si Lope'y nangulugi, sinamsam ng McCullough ang 7,000 kopya at isinubasta. Napakyaw ng isang intsik, at pagkuwa'y ipinagbili ng magbubulok sa Gandara sa halagang 20 sentimos ang isang sipi ng *Banaag at Sikat* na hangga ngayo'y siyang bukod-tanging aklat na sosyalista sa wikang Pilipino. Ang pobrang si Lope na umasang makasambot ng munting ginhawa ay lalo pa ngang nagdalita, sapagka't nailit ang ilan niyang ari-arian. Gayonman, ang nakinabang ay hukbo ng mga anakpawis at magbubukid na naliwaywayan ng kamulatan kung paano silang matutubos sa buhay-alipin.

Napiga sa *Banaag at Sikat* ang pait at saklap ng pagtutunggali ng Puhunan at Paggawa, ang kapalaluan ni Salapi sa pagmamarangyang pansarili, samantalang kalait-lait ang karamuta't mahalay na ugali kung nakikitungo sa mga manggagawa, na kung tutuusi'y siyang nagpapayaman sa kanila. Binuksan ng aklat ang nakapinid na pinto at binayaang matuloy ang mga sinag ng Sosyalismo. Nang una'y inaring gamot ng mga kimi sa kabaguhan, nguni't nang matikman na hindi pala masama ang lasa bagkus may haing kalusugan sa katawan at pag-iisip, ang obra maestra ni Lope K. Santos ay naging munting bibliya sa mga pabrika sa lungsod at sa mga sakahan sa lalawigan. Maipapalagay, kung gayon, na ang mga binhi at matabang lupa ay narito na at sadyang dito'y katutubo; ang uwi ni Isabelo de los Reyes ay ang pamamaraan sa pagbubungkal ng linang at paghahasik ng mga pungla.

Si Macario Adriatico, tanyag na intelektuwal at naging kagawad ng Kapulungan ng mga Kinatawan, ay nagpuri sa mayamang pananagalog at masining na pagsasalaysay ng autor, sa kanyang Paunawa o Paunang Salita sa nobela. Sa isang dako, nagpasubali siya sa kalamanan at layunin. Ganito ang kanyang pansin:

Ang pinakabuod ng *Banaag at Sikat*... ah! totoong mapakla, hindi wari bagay sa ating ngalangala. Sa dakong huli ay sinabi ni Felipe (isa sa mga pangunang tauhan): 'Ah! sapagka't sa tibay ay lakas lamang ang makapagguguhu; sa kapangyarihan ay kamatayan lamang ang makasusupil. Kaya't ang mga hari, ang mga pangulo, ang mga puno ay sinusunod ng buu-buong bayan, ay sapagka't may hawak silang lakas ng kapangyarihan: makapagpaparusa sa sumusuway.

Kaya makunat baguhin ang masamang samahan ngayon ng Sambasambayanan, ay dahil sa pagmamatigas ng mga pamunuan.'

Paaglahing idinagdag ni Adriatico: Sa aking sarili, ang mga aral at pangungusap na ito ni Felipe ay dapat ipahatid sa Rusya.

Datapwa't bumawi siya sa huli: Noong taong 1902, nang binabalak pa lamang ang pagtatatag ng Kapisanan ng mga Manggagawa, ako'y napamaang at sinasabi ko rin na di pa panahon; nguni't nakikita na natin ang mga nangyayari. Nadaragdagan na ang upa sa mga manggagawa, marunong na silang magsitutul, malimit na ang aklasan, may kapisanan na silang maayos.

Mga anak-bayan, mga manggagawa, basahin ninyo ang *Banaag at Sikat* at malasín kung tapat na sa inyong loob ang bagong landas na kanyang itinuturo sa inyo. Kung sakali at minamagaling, hanapin ninyo at gamitin ang liwanag ng katwiran.

Sa ganang aming palagay, ang isang bayang naghimagsik laban sa Espanya at nakidigma laban sa Amerika, na ang tanging sandata'y ang mithiing lumaya sa pamumuhay at pamamayan, at tamasahin ng kanyang mga anak ang matamis na biyaya ng kalayaan, isang mithiing hindi mahahadlangan ni masusupil, gaya ng milagro ng pagtatanggol ng mga Vietnamese, ang bayang ganyan ay hindi magdadalang-takot na sumalubong at makipagkilala sa Sosyalismo. Ang unang edisyon ng *Banaag at Sikat* (1906) ay inihandog ni Lope K. Santos sa bayang maralita; ang huling edisyon (1959) ay kanyang inalay naman sa mga guro at kabataang nag-aaral.

Matagal kaming nagkasama ni Mang Openg sa ilang pasusiatan (*Pagkakaisa, Sampagita, Mabuhay*) at hindi mababayaran ng ginto ang aming mga natutuhan sa kanya. Wala akong nalalamang manunulat na Pilipino, sa alinman wika na sumulat nang puspusan sa usapin ng kasarinlan ng bansa at sa katarungan sa mga anakpawis, na hihigit sa kanya. Si Lope K. Santos ay lantay na nasyonalista, obrerista, Pilipinista at independista mulang ulo hanggang paa. Hindi siya nagbago ni nanghinawa sa kanyang batongbuhay na paninindigan hanggang sa mga huling kabanata ng kanyang buhay, at siya'y yumao sa gulang na 82.

Minsan, si Mang Openg ay nilapitan ni Pedro de la Llana, kilalang peryodista sa Ingles bago magkadigma.

"Maestro, pagbibilhan kita ng magaling na libro," sabi ni De la Llana.

"Anong libro?" tanong ni Mang Openg.

"Libro ukol sa asuntos obreros, obra ng isang sosyologo."

"Ku," matuling tugon ni Mang Openg, "susulat ako ng mas mahusay."

Animnapu't dalawang taon nang tumaas-kumati ang agos ng Ilog Pasig buhat nang sabihin ni Macario Adriatico na "To-toong napakaaga ang pamamanaag at pagsikat ng nakapapa-song araw ng Sosyalismo dito sa mga bayang silanganin." Sapul noon, mahigit nang kalahati ng mga bansa at mga tao sa daigdig ang nagbabandila ng Sosyalismo, habang pakitid nang pakitid ang mga hangganan ng *Free World*. Nakatupad ang *Banaag at Sikat* sa panaginig ng paham na Lope K. Santos, at ngayo'y mataas na ang sikat ng araw. Huli na sa panahon ang Panitikang Tagalog at ang Panitikang Pilipino sa kabuuan, sa mga kathang hinugot sa buhay ng bayan, tulad ni Eba nang kunin sa tadyang ni Adan, na tungo rin sa kanyang ikabubuti't ikatatangkakal. Inuulit namin, hindi mga katha ng propaganda kundi ng literatura: dalisay na samamin ng kanyang mga pangarap at mithiin, ng kanyang mga pakikitunggali, ng kanyang mga kabiguan at pagtitiis, ng kanyang malulungkot at maliligayang karanasan, ng kanyang mga tagumpay, ng kanyang kadakilaan.

Sa katuusan, sinulat sa madidilat na titik ng aking salaysay na ang mga pangyayari sa buhay at lipunan ay siyang mga sangkap na hilaw sa masining na kamay ng isang autor o artista upang lumikha ng Panitikan, at ang Panitikan ay siya namang maging boses at kalulwang tagabunsod ng mga bagong pangyayaring lalong mapagpasiya sa sinapupunan ng sambayanan. Sa tahasang sabi, ang Lipunan at Panitikan ay kapwa may dinamismong humuhubog sa isa't isa, kaya hindi maaaring magkahiwalay.

May kahabaan na ang panayam na ito at nagamit na ang panahong ipinahintulot sa akin, nguni't kulang pa rin. Wala pa rito ang lahat na pag-aaral ko sa Tulang Tagalog,

na kabalot ng buhay. Ipaubaya ninyong katasin ko sa ilang kataga ang nais kong sabihin. Taglay ang pamana ni Balagtas, gaya ng "Sa loob at labas ng bayan kong sawi," ang puspos-kabayanihang tula ni Bonifacio na ang unang estropa'y, "Aling pagibig pa ang hihigit kaya/sa pagkadalisa'y at pagkadakila, gaya ng pagibig sa sariling lupa?" at yaong matimyas na salamisim ni Rizal sa kanyang "Pahimakas":²⁵ "Ang mga pangarap ko noong ako'y batangbata pa/hanggang maghinata na punong-puno ng sigla:/ Isang araw ay mamasdan kita/na hiyas ng Dagat Silangan;/mata mo'y walang luha/ang malinis na too'y nakataas at tingala./Hindi nakamungot/hindi nakakunot, hindi narurumhan ng anomang kahihiyang."

Nariyan ang tining, ang taginting, ang kislap, ang samyo, ang tula ng Tulang Tagalog. Hinihintay siya ng dagdag na kabaguhan at kaunlaran, ng dagdag na karikitan at kabuluhan, hindi ng bahaghari kundi ng liwanag at buhay ng araw na magpapatingkad sa sining at kaligayahan ng tao, upang maging karapat-dapat sa walang maliw na bukal na kanyang pinanggalingan.

Magtatapos ako sa isang anekdota ukol kay Heinrich Heine, ang makatang liriko na pintakasi ng Alemanya. Noong managumpay ang rebolusyon sa Pransiya, si Heinrich Heine ay nagtungo sa Paris. Akibat ng pagasa na siya'y makakasumpung ng magandang kapalaran sa sinapupunan ng bagong demokrasya. Datapwa't nabigo ang makatang Aleman. Siya'y nagdalita, siya'y nagutom, siya'y naratay sa sakit, sa maha-bang pagkakasakit. Isang araw, sa kanyang maralitang tinutuluyan ay dinalaw siya ni Alexander Dumas, ang bantog na nobelista. Sinabi ni Dumas kay Heinrich Heine: "Monsieur Heine, kahi't malamig at matigas ang puso ng Pransiya, ang inyong mga tula ay nakararating sa pusong iyan. Kaya kayo'y sinadya ko ay upang balitaan ng balak ng Akademya Pransesa na hirangin kayong miyembro ng Akademya. Marahil, batid ninyo na ang miyembro ng Akademya Pransesa ay tumatanggap ng pensiyong habang buhay."

²⁵ Kuha sa salin ni Dr. Emeterio Barrerlon.

Napamulagat si Heinrich Heine at halos napabangon sa kanyang pagkakarayat. "Paanong mangyayari ng gayon?" tanong niya. "Ako'y isang Aleman." Pumakli si Dumas: "Iyan lamang ang sagwil. Kailangan ninyong talikdan ang inyong pagka-Aleman at kayo'y maging mamamayang Pranses."

Nagalit ang ugat sa maputlang noo ni Heinrich Heine at nangingilid ang luhang nagpahayag nang buong lumbay: "Salamat, Monsieur Dumas, salamat. Mahuhulaan na ninyo ang aking katugunan. Sapul sa aking pagkabata, wala kong pina-kamahal kundi ang aking bayan. Sapul sa aking pagkabata, wala akong wikang ginamit sa lahat ng sandali, kundi ang wikang Aleman. Ibig kong ipagtapat sa inyo, Monsieur Dumas, na kung ako'y naghihirap nang labis ay hindi sa dahilang ako'y nagugutom, hindi sa dahilang ako'y may mabigat na karamdaman, kundi dahil sa pangyayaring, akong makata ng Alemanya ay narito sa Paris at bilanggo ng wikang dayuhan. Salamat, Monsieur Dumas, mangyaring dalhin ninyo sa Akademya Pransesa ang aking pagtanaw ng utang na loob, nguni't sabihin ninyo sa kanila, na kailan man ay hindi ko magagawang talikdan ang aking bayan at ang aking wika."

Mga kaibigan, kaipala'y inyong mauunawaan kung bakit ang matandang makatang ito na gumugol ng kalahating siglo sa pag-aaral at pagsisikap na makapag-abuloy, gaano man kaaba, sa pagpapayaman ng ating wika, ay manatiling tapat sa wikang ito, sa pagasang baka maipagmalaki ng mga bagong salin ng ating lahi, at matanto ng daigdig, na nang unang umahon ang mga nandayuhan sa ating lupain, naratnan nilang ang ating mga ninuno ay may sariling wika, baybayin at kabihasanan, at hindi nangakatira sa mga sanga ng punongkahoy.